

ZENONAS IVINSKIS

(1908–1971) –

HISTORYK NA

EMIGRACJI ◎ *Mathias Niendorf*

W dniu 1 czerwca 1940 roku 32-letni Zenonas Ivinskis został mianowany nadzwyczajnym profesorem w Kownie. Dla tak młodego historyka było to nielada wyróżnienie zwłaszcza, że zgodnie z ustawodawstwem litewskim, za pięć lat mógł spodziewać się uzyskania profesury zwyczajnej. Nigdy jej jednak nie otrzymał, a w wigilię roku 1971 zmarł w Niemczech jako profesor nieetatowy. Tytuł *außerplanmäßiger Professor* miał znaczenie czysto honorowe i przyznawany był w dowód uznania zasług naukowych, natomiast nie dawał uprawnień do jakichkolwiek wynagrodzeń. Ivinskis za prowadzone okresowo zajęcia uzyskiwał niewielkie wynagrodzenie. W związku z brakiem stałego zatrudnienia, gdyby dożył wieku emerytalnego mógłby otrzymywać jedynie niewielkie świadczenia emerytalne.

Historia emigracji przerodziła się w ostatnich dziesięcioleciach w odrębną dyscyplinę badawczą, która siłą rzeczy przedstawia przede wszystkim dzieje ludzkiego cierpienia i biedy¹. Los ten przypadł w udziale również Ivinskisowi. Podejmując próbę omówienia życia i działalności litewskiego historyka trudno koncentrować się jedynie na jego warunkach bytowych. Takie bowiem quasi marksistowskie podejście jest w tym wypadku niewystarczające i to nie tylko ze względu na silne więzi, jakie łączyły Ivinskisa z katolicyzmem². Jego życiorys w tym okresie odzwierciedla ograniczenia, ale i możliwości nauki historycznej na emigracji. Piotr Wandycz (*1923), profesor Yale University polskiego pochodzenia, wskazał trzy zadania historyka na emigracji: krytyczna analiza twórczości krajowej, zajmowanie się tematami niepożądanymi, czy wprost zakazanymi w kraju oraz próby ks-

¹ Franzen K. E. Zwangsmigrationen im Kontext des Zweiten Weltkrieges. Diskurse über Zwangsmigrationen in Zentraleuropa. Geschichtspolitik, Fachdebatten und lokales Erinnern seit 1989 // *Zeitenblicke*, 6 (2007), Nr. 2, [24.12.2007], URL: http://www.zeitenblicke.de/2007/2/projekt_franzen/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-12438 (ostatnia wizyta w dn. 25.11.2008); *Kuizininė D.* (ed.) Beginnings and ends of emigration: Life without borders in the contemporary world. A collection of scholarly essays. Vilnius, 2005.

² Już od lat licealnych Ivinskis był czynny w świeckim ruchu katolickim; por. Aiteitininkų pėdsakais. Aiteitininkų federacija išėivivoje 1945–1970 m. Dokumentų rinkinys / Sudarytoja I. Bučinskytė. Vilnius, 2008.

ztałtowania obrazu ojczyzny na obczyźnie³. Jest to jednak problematyka na tyle wielowątkowa, że nie sposób ująć jej w tym niewielkim artykule.

Dlatego ograniczę się w nim jedynie do niektórych aspektów życia Ivinskisa, z przewagą lat spędzonych w Niemczech. W moim artykule jednak nie zostanie przedstawiona analiza jego twórczości na emigracji. Źródłami, na których będę się opierał, są w pierwszej kolejności źródła pochodzenia niemieckiego, między innymi akta osobowe Ivinskisa przechowywane w Archiwum Uniwersyteckim w Berlinie (UA HU) oraz w Archiwum Uniwersyteckim w Bonn (UAB)⁴. Zgodnie z informacją udzieloną mi przez personel tego ostatniego, nie zachowały się Akta Instytutu Badań Bałtyckich, z którym Ivinskis współpracował, i nad którym przez długi czas sprawował formalną kuratelę⁵. Dodatkowe informacje zawiera jego autobiografia z roku 1968⁶. W artykule natomiast jedynie w niewielkim stopniu została wykorzystana spuścizna uczonego, zachowana w oddziale rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie⁷. Nie jest wykluczone, że gdzieś jeszcze pozostała korespondencja krajowa i zagraniczna Zenonasa Ivinskisa. Już same problemy, związane z poszukiwaniem źródeł do życia i twórczości litewskiego historyka obrazują rozpiętość tematu.

KARIERA

Zenonas Ivinskis, tak jak wielu innych przedstawicieli inteligencji bałtyckiej, jesienią 1944 roku udał się w głąb Rzeszy. Zdażył jeszcze, zanim Armia Czerwona opanowała ziemię litewską, do której Ivinskis nigdy już nie powrócił. Niemiecka biurokracja w dalszym ciągu działała sprawnie. Istnieje nawet oficjalne zaświadczenie o ucieczce, wydane dla Ivinskisa przez *Litauische Hilfsstelle* [beim] *Reichskommissariat für die besetzten Ostgebiete* (*Litewska Rada Opiekuńcza przy Ministerstwie*

³ Hadler F., Trepte H.-Ch. „Gespaltene“ Literaturen und „gespaltene“ Historiographien. Perspektiven einer vergleichenden Zusammenschau am Beispiel des polnischen Exils // *Comparativ*, 8 (1998), nr. 5, p. 106–121, tu p. 113.

⁴ UAB, PA 14839: Personalakte Ivinskis, Zenonas. Z tej teczki niefoliowanej pochodzą wszystkie w tekście wspomniane dokumenty i cytaty; UA HU, Philos. Fak., PA Prof. Dr. Zenonas Ivinskis Nr. 22, 13.11.1944–21.2.1945.

⁵ Ustna informacja udzielona w dniu 19.09.2008; por. Hannemann L. „Sehr fleißig und im Examen recht gut.“ Displaced Persons an der Universität Bonn 1945–1950 // *Zwischen Diktatur und Neubeginn. Die Universität Bonn im „Dritten Reich“ und in der Nachkriegszeit*, wyd. Thomas Becker. Göttingen-Bonn, 2008, S. 273–300, tu p. 300 przyp. 116, gdzie autorka podaje z rozmowy telefonicznej z ostatnim dyrektorem w/w placówki badawczej.

⁶ Ivinskis Z. Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 73–93.

⁷ Katilius A. Profesorius Z. Ivinskio rankraštinis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne // *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 390–395.

Rzeszy Okupowanych Ziem Wschodnich). Dokument z dnia 13.11.1944 roku wspominał o obowiązku władz zapewnienia wszystkim Litwinom takiej samej opieki jaką otrzymywali *Reichsdeutsche*. Ivinskis pojechał do Berlina, w którym niegdyś studiował, w nadziei, że uzyska tam pracę na uniwersytecie.

Wsparcie znalazł nie tylko u swojego dawnego nauczyciela akademickiego i promotora pracy doktorskiej, Alberta Brackmanna (1871–1952), ale także u Fritza Röriga (1882–1952), ówczesnego dyrektora seminarium historycznego⁸. Starania te odniosły sukces. W środku semestru zimowego 1944/45, a więc w czasie, kiedy zbliżająca się klęska III Rzeszy była coraz bardziej odczuwalna w samej stolicy, Ivinskis został mianowany wykładowcą (*Lehrbeauftragter*) historii gospodarczej Europy Wschodniej. Przyznano mu nawet wynagrodzenie, o wysokości którego akta jednak milczą.

W każdym razie przedstawiciel nauki litewskiej nie tylko znalazł w Niemczech pracę jako historyk, ale również w zakresie swojej specjalizacji. Historię Europy Wschodniej oraz historię gospodarczą wykładał już przecież w Kownie i w Wilnie. W Berlinie wypełnił lukę, którą pozostawili będący na urlopie prof. Hans Uebersberger (1877–1962) i jego żona, doc. dr Hedwig Fleischhacker (1906–1978).

Po zakończeniu zajęć, w połowie lutego 1945 roku, również Ivinskis prosił o urlop i wyjechał do Würzburga, żeby *tymczasowo zaopiekować się swoimi rodakami*. Nie zamierzał tam jednak całkowicie rezygnować z pracy naukowej⁹. Po tym bawarskim epizodzie w życiu Ivinskisa nie pozostały jednak akta osobowe¹⁰. Również jego autobiografia nic o tym nie wspomina.

Po kapitulacji Niemiec, Ivinskis wbrew swoim zamiarom nie kontynuował jednak pracy na uniwersytecie, lecz został nauczycielem w litewskich liceach położonych na prowincji. Znajdowały się one w Nürtingen i Schwäbisch Gmünd, wirtemberskich miejscowościach, o których litewski uczyony prawdopodobnie nigdy wcześniej nie słyszał. Przez pewien czas Ivinskis zamieszkiwał w Tybindze – pobliskim miasteczku uniwersyteckim. O tym okresie w jego życiu nie można jednak zbyt wiele powiedzieć. Zdjęcie z Tybingi, zachowane w zbiorach Wileńskiej

⁸ Friedrich Baethgen, Nachruf Fritz Rörig, Heinrich Mitteis, Albert Brackmann, Erich von Guttenberg // *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 10 (1953), p. 311–312.

⁹ Powyższe informacje w aktach osobowych: UA HU, Philos. Fak., PA Prof. Dr. Zenonas Ivinskis Nr. 22, 13.11.1944–21.2.1945; cytata pochodzi z listu bez adresata dziekana Grapowa z dn. 12.02.1945: „[Ivinskis] *begibt sich jetzt nach Würzburg, um dort vorübergehend für seine litauischen Landsleute zu wirken. Herr Ivinskis hat den Wunsch, während seines Aufenthalts in Würzburg wissenschaftlich zu arbeiten. Er kann von hier nur auf das Beste empfohlen werden*“.

¹⁰ Informacja pisemna dr. Marcusa Sporna z Archiwum Uniwersyteckiego we Würzburgu z dnia 15.01.2009.

Biblioteki Uniwersyteckiej pokazuje go w towarzystwie rodaków, po obronie doktoratu Marii Gimbutienė (1921–1994)¹¹.

Dzieje emigracji litewskiej w południowych Niemczech po 1944 roku są w dalszym ciągu nie przebadane (by wspomnieć choćby litewskie wydawnictwo *Patria* działające w samej Tybindze)¹². Wiadomo, że Ivinskis był także zaangażowany w organizacjach Litewskiego Czerwonego Krzyża, szczególnie przez publikacje w wydawnictwach tej organizacji. Był to czas pełen niepewności dla osób wypędzonych lub deportowanych z Europy Wschodniej. Jako tzw. „Displaced Person”, Ivinskis miał jednak ułatwiony dostęp do deficytowych artykułów żywnościowych. Tym samym mógł wspierać swego nauczyciela A. Brackmanna paczkami z czekoladą, cukrem itp.¹³.

Można przypuszczać, że Ivinskis myślał o emigracji do Ameryki Północnej, jednak zdecydował się przyjąć stypendium, które umożliwiło mu pobyt w Rzymie. Od 1949 do 1963 roku prowadził obszerne kwerendy w archiwach watykańskich, okresowo przebywając też w Niemczech. Właśnie te doświadczenia rzymskie uważał w ostatnich lata życia za przełom, o większym niemal znaczeniu niż emigracja jako taka¹⁴. Od 1953 roku rozpoczął również współpracę z *Baltisches Forschungsinstitut* (Instytutem Badań Bałtyckich) w Bonn, w którym objął później stanowisko kierownika. W 1963 roku wrócił na stałe do Niemiec, gdzie na specjalne zaproszenie jako *Gastprofessor* wykładał przez dwa semestry na *Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität* w Bonn. Aby dostać tam szansę na jakiekolwiek stałe zatrudnienie, prawie 56-letni już wtedy historyk, musiał raz jeszcze powtórzyć przewód habilitacyjny, choć w trybie skróconym tak zwanego *Umhabilitierung*. Jego dotychczasowy dorobek naukowy znalazł uznanie, wskutek czego nie musiał ponownie pisać rozprawy habilitacyjnej. Jednocześnie oszczędzono mu wykładu próbnego. Wymaganiem minimum okazało się jedynie kolokwium naukowe. Po zaliczeniu całej procedury, w ramach której wygłosił referat pt. *Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Auftreten der Jesuiten*¹⁵ przyznano Ivinskisowi *venia legendi*, która uprawniała go do prowadzenia wykładów z historii polskiej i krajów bałtyckich. Uroczystość akademicką według starych tradycji niemieckich wspomi-

¹¹ *Alseikaite-Gimbutiene M.* Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.

¹² Por. *Misiūnas R.* Das exillitauische Buch in Deutschland 1945–1952 // *Annaberger Annalen*, 6 (1998), p. 103–116, tu p. 106; Pasaulio Lietuvių Bendruomenė 1949–2003, wyd. V. Stravinskienė. Vilnius 2004, p. 370–393.

¹³ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 79.

¹⁴ *Ibid.*, p. 87.

¹⁵ *Ivinskis Z.* Die Entwicklung der Reformation in Litauen bis zum Erscheinen der Jesuiten (1569) // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 12 (1967), p. 7–45.

nał nawet z pewnym sentymentem. Ubolewał jednak nad tym, że jedyną obecną tam osobą narodowości litewskiej była jego żona Paulina (*1921)¹⁶. Mianowanie na profesora nieetatowego Ivinskis uzyskał dopiero po upływie pięciu lat, w dniu 14 sierpnia 1969 roku.

W Republice Federalnej, państwie prawa, nie było mowy o równouprawnieniu Litwinów i Niemców, jak w końcu 1944 roku zalecał *Minister Rzeszy Okupowanych Ziem Wschodnich*. Niemieckie prawo administracyjne, od czasów Cesarstwa szczególnie regulujące zasady przyjmowania urzędników, nie było stworzone dla zmiennych kolei życia jakie nastąpiły w XX wieku. Sytuacji nie poprawiała biurokracja niemiecka, która współodpowiadała za te tragedie. Musi to być uwzględnione przy lekturze akt osobowych Zenonasa Ivinskisa. Pozwala to również zrozumieć jego długoletnią walkę o poprawę warunków finansowych. Przystępując do badania tych dokumentów należy najpierw uwzględnić dwa problemy.

Pierwsze – nie do rozstrzygnięcia na razie – pytanie dotyczy obywatelstwa Ivinskisa. W aktach osobowych figuruje czasami jako bezpaństwowiec, czasami jako obywatel Watykanu. Sam zainteresowany podał w ankiecie obywatelstwo litewskie¹⁷. Jako ciekawostkę można dodać, że władze niemieckie uznały zaświadczenie z dnia 5 czerwca 1962 roku wydane przez emigracyjne *Légation de Lithuanie près Le Saint-Siège* w sprawie stanu rodzinnego petenta. Podpisał je sam Stasys Lorzaitis (1898–1983) były minister spraw zagranicznych i szef Rządu Emigracyjnego Litwy¹⁸.

Drugim problem był wiek Ivinskisa. O posadę urzędnika w Niemczech można się było starać, tylko do ukończenia 50 roku życia. Bywały jednak wyjątki – takim było przyjęcie na stanowisko docenta na Wydziale Filozofii Uniwersytetu w Münster równieśnika Ivinskisa, 53-letniego Antanasa Maceiny (1908–1987). Jednak powołanie się na ten precedens nie odniosło skutku. Na uwagę zasługuje fakt, że starania uchodźcy litewskiego o awans popierali nie tylko Litwini, jak Maceina, ale i jego koledzy niemieccy włącznie z władzami dziekańskimi Uniwersytetu w Bonn. Napotkali jednak opór ze strony urzędników wyższych szczebli administracji.

SIEĆ ZNAJOMOŚCI

Typowe dla życia emigrantów trudności materialne trapiły bez wątpienia Ivinskisa i jego rodzinę. Już Pierre Bourdieu wskazywał, że władza pieniądza (*capital éco-*

¹⁶ *Ivinskis Z. Autobiografija // Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 81 i n.

¹⁷ Zenonas Ivinskis, Rom, 14.2.1963, Personalbogen, w: UAB, PA 14839.

¹⁸ *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991. Straipsnių rinkinys / Sudarė D. Dapkutė ir A. Petraitytė*. Vilnius, 2007.

nomique) nie stanowi jedynej formy kapitału. Francuski socjolog odróżniał od tego kapitał społeczny (*capital social*). Niemieccy wypędzeni używali bardziej potocznego określenia *unsichtbares Fluchtgepäck*. Nie chodzi tu jednak jedynie o formalne standardy wykształcenia lub zdolności czy umiejętności, lecz również o kontakty osobiste w sensie sieci znajomości. Na tym polu kariery naukowej Ivinskis zgromadził spory kapitał. Jak już wspomniałem, jego starania o zatrudnienie w Instytucie Historii w Berlinie popierał nie tylko recenzent jego rozprawy doktorskiej A. Brackmann, lecz również F. Rörig. Tego ostatniego poznał znacznie później. F. Rörig był szczególnie pod wrażeniem referatu Ivinskisa wygłoszonego w 1938 roku w Zurychu. Na międzynarodowym zjeździe historyków trzydziestoletni docent z Kowna przedstawił wyniki swojej pracy habilitacyjnej, poświęconej zagadnieniu prusko-litewskich kontaktów handlowych w pierwszej połowie XVI wieku.¹⁹ W dowód uznania F. Rörig, który dopiero od roku 1935 był profesorem w Berlinie, zaproponował młodszemu koledze członkostwo w prestiżowym *Hansischer Geschichtsverein*.

Wreszcie, co się tyczy badań prowadzonych przez Ivinskisa w archiwach watykańskich, warto przypomnieć, że litewski historyk od roku 1933 był członkiem Katolickiej Akademii Litewskiej²⁰. Nie wydaje się, by w sytuacji w jakiej znalazł się Ivinskis, rekomendacja przyjaciela A. Maceiny, z którym wykładał jeszcze w czasach kowieńskich, odniosła jakiś szczególny skutek, bądź przyczyniła się do poprawy jego warunków. Wskazuje to jednak na to, że litewski historyk zabiegał o utrzymanie starych kontaktów i gdy tylko było to możliwe, potrafił je wykorzystać. Natomiast wątpliwym jest, czy do starszego grona jego znajomych zaliczyć można Povilasa Reklaitisa (1922–1999)²¹. Korespondencja z marburskim historykiem sztuki nawiązana została prawdopodobnie dopiero w czasach powojennych.

Choć Ivinskis w Litwie wykładał też historię ogólną, to w Niemczech mógł liczyć na jakiegokolwiek zainteresowanie jedynie jako specjalista od dziejów Europy Wschodniej. W okresie zimnej wojny przedmiot ten cieszył się wsparciem politycznym w RFN. Z tego punktu widzenia ważna była przede wszystkim historia Rosji względnie Związku Radzieckiego. Natomiast historia Polski funkcjonowała raczej na marginesie, a na tym tle jeszcze większa ignorancja panowała w stosun-

¹⁹ *Ivinskis Z.* Istorijos mokslos tarptautiniame forumė // *Židinys*, 28 (1938), p. 228–241.

²⁰ *Tyla A.* Žymus Lietuvos istorikas profesorius Zenonas Ivinskis (1908.05.25–1971.12.24) // <http://ic.lms.lt/ml/176/ivinskis.html> (ostatnia wizyta w dn. 07.08.2007).

²¹ *Wörster P.* Dr. Povilas Reklaitis und sein Litauen-Archiv // *Annaberger Annalen* 12 (2004), p. 211–238, tu p. 217. Korespondencja znajduje się w zespole zachowanym w Instytucie im. Johanna Gottfrieda Herdera w Marburgu (sygn. DSHI 150 Litauen-Archiv-Reklaitis) i nie jest na razie badaczom dostępna; informacja pisemna dr-a Petera Woerster z Marburga z dnia 04.12.2008.

ku do Litwy, która po II wojny światowej znikła nie tylko za żelazną kurtyną, ale również z mapy politycznej Europy.

Poza uniwersytetami działała co prawda *Baltische Historische Kommission*. Zdaje się jednak, że Ivinskis raczej nie współpracował z takim towarzystwem naukowym, w którym przeważali Niemcy z Łotwy i Estonii, choć teoretycznie litewski historyk mógł poczuć z nimi wspólnotę losu. Litwą zaś zajmowano się tam dopiero w latach 90 XX wieku²². Jedyne Georg von Rauch (1904–1991), uczony z Kilonii, uwzględnił w swojej *Geschichte der baltischen Staaten*, jedynej tego typu monografii, również historię Litwy. Praca ta ukazała się w druku jednak dopiero przed śmiercią Ivinskisa, w 1970 roku²³.

Pozostaje pytanie, o to, czy w ogóle i jakiego rodzaju kontakty utrzymywał Ivinskis z niemieckimi kolegami po fachu. W samym Bonn litewski historyk mógł liczyć na wsparcie swojego formalnego przełożonego Horsta Jablonowskiego (1914–1970) oraz innych kolegów z wydziału filozoficznego. Jablonowski, mógł być zainteresowany wymianą intelektualną z Ivinskisem, zwłaszcza, że kierownik katedry historii Europy Wschodniej swoją pracę habilitacyjną napisał o Wielkim Księstwie Litewskim²⁴, a przed II wojną światową przez pewien czas studiował w polskim wtedy jeszcze Wilnie. Poza tym w Berlinie obaj uczeni należeli (w różnych latach) do grona słuchaczy Ottona Hoetzsch (1876–1946), profesora historii Europy Wschodniej²⁵.

W Bonn stronił Ivinskis od Walthera Hubatscha (1915–1984), zajmującego się ludnością litewską w Prusach Wschodnich²⁶. Hubatsch hołdując ideom starej pruskiej szkoły w swoich pracach ograniczał się jedynie do etatystycznego punktu widzenia. Wobec studentów Ivinskis chwalił się raczej znajomościami z kolegami z Ameryki, a szczególnie wspominał Chicago jako centrum uchodźstwa litewskiego²⁷.

²² *Pistohlkurs G. von Zum 50. Jubiläum der Baltischen Historikertreffen in Göttingen // Kaegbein P., Lenz W. Fünfzig Jahre baltische Geschichtsforschung 1947–1996. Die Baltische Historische Kommission und die Baltischen Historikertreffen in Göttingen. Veröffentlichungen, Vorträge, Mitglieder, Köln, 1997, p. 9–20, tu p. 9. W indeksie osobowym brak nazwiska Ivinskisa.*

²³ *Rauch G. von Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart itd., 1970; por. uzasadnienie wyboru ram terytorialnych na p. 8.*

²⁴ *Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh. (Studien zur Geschichte Osteuropas; 2). Leiden, 1955.*

²⁵ *Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. Ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch, tom 1–2. Berlin, 1988.*

²⁶ *Hubatsch W. Masuren und Preußisch-Litthauen in der Nationalitätenpolitik Preußens (1870–1920). Marburg-Lahn, 1969 [Odbitka z Zeitschrift für Ostforschung].*

²⁷ Dietrich Beyrau, [Tübingen] Nov. 08, Ivinskis und Jablonowski: Flüchtige Erinnerungen (maszynopis, brak paginacji); rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z

Do kręgu historyków niemieckich, z którymi Ivinskis mógł utrzymywać znajomości, zaliczyć należałoby Wenera Conze (1910–1986). Wpływowy profesor heidelberski swoją pracę habilitacyjną, tak jak Jablonowski, poświęcił Wielkiemu Księstwu Litewskiemu²⁸. Po 1945 roku nie rozwinął jednak Conze swoich zainteresowań historią Europy Wschodniej na większą skalę²⁹. Jak się zdaje, Ivinskis mógł próbować nawiązać współpracę z mogunckim profesorem Gottholdem Rhode (1916–1990). Informacje biografy tego ostatniego, o tym, że w korespondencji Rhode nie ma wzmianki o Ivinskisie, nie muszą przesądzać o ich wzajemnej nieznajomości³⁰. W tym czasie pośród książek omawiających dzieje Litwy, na niemieckim rynku księgarskim prym wiodła praca Manfreda Hellmanna (1912–1992) pt. *Grundzüge der Geschichte Litauens*³¹. W 1963 roku właśnie profesor z Münster poinformował G. Rhode, że:

„Litwin Ivinskis został zatrudniony przez Jablonowskiego, by w ciągu jednego roku wydać dwutomową historię Litwy w języku niemieckim”³².

Jak wiadomo nigdy do tego nie doszło.

Można więc utrzymywać, że swoimi publikacjami Ivinskis raczej nie zdołał przybliżyć dziejów swojej ojczyzny niemieckiemu odbiorcy. Ze względu na niewielką objętość tego tekstu nie jest możliwe dokładniejsze omówienie recepcji dzieł Ivinskisa we Włoszech i w Ameryce Północnej. Trudno ustalić, w jaki sposób zostały przyjęte liczne odczyty litewskiego historyka, których ślady można odnaleźć w jego spuściźnie. Ivinskis podobnie jak cytowany P. Wandycz, był świadom wagi-problematyki popularyzatorskiej. Pojmował ją jednak w szerszym kontekście, niezależnie od swojej aktualnej sytuacji życiowej. Starania o kształtowanie innego, lepszego obrazu ojczyzny za granicą uważał za swój obowiązek już od lat międzywojennych. Dlatego też z satysfakcją wspominał o swoich wystąpieniach

dn. 19.01.2009. Oba historykom autor dziękuje za życzliwą pomoc. W artykule rezygnuję z przedstawienia roli, jaką odegrał Ivinskis wśród emigracji.

²⁸ Conze W. *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*, 1. Teil: Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen (Deutschland und der Osten; 15). Leipzig, 1940.

²⁹ Etzemüller Th. *Sozialgeschichte als politische Geschichte. Werner Conze und die Neuorientierung der westdeutschen Geschichtswissenschaft nach 1945 (Ordnungssysteme; 9)*. München, 2001.

³⁰ List mgra Eike'go Eckert z Berlina w dniu 06.08.2008 do autora niniejszego artykułu. Por. Rhode G. *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, tom 1: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart; 2). Köln-Graz, 1955.

³¹ Hellmann M. *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes (Grundzüge; 5)*, wyd. 1. Darmstadt, 1966 [Darmstadt, 1990].

³² List mgra Eike'go Eckert z Berlina w dniu 06.08.2008.

na międzynarodowych konferencjach, jak na przykład na wspomnianym zjeździe w Zurychu w roku 1938³³.

Jego kontakty z Polską być może zostaną kiedyś szczegółowiej opracowane przez polskich historyków. Wydaje się, że podobnie jak W. Conze, i Henryk Łowmiański (1898–1984) odciął się „grubą kreską” od zainteresowań badawczych z okresu przedwojennego³⁴. Wiadomo natomiast, że Zenonas Ivinskis utrzymywał korespondencję z Jerzym Ochmańskim (1933–1996)³⁵. Ten uczeń H. Łowmiańskiego nie tylko wiele razy cytował prace emigracyjnego historyka w swoich publikacjach wydanych w Polsce Ludowej, ale sam posiadał książki i artykuły z dedykacjami od Z. Ivinskisa z lat 1961–1967. O bezpośrednich stosunkach obu historyków na razie jednak nic konkretnego nie dało się ustalić, zwłaszcza, że korespondencja J. Ochmańskiego jest nieuporządkowana³⁶.

Wspomnieć należy jednak o kontaktach Ivinskisa z Litwą radziecką. Prowadził korespondencję z historykiem prawa, członkiem i dyrektorem Instytutu Historii Akademii Nauk Litewskiej Republiki Radzieckiej, Konstantinasem Jablonskischem (1892–1960)³⁷. Nie wymieniali oni co prawda (może z obawy przed cenzurą) uwag na tematy polityczne i światopoglądowe, ale przesyłali sobie publikacje z literatury przedmiotu, które zadziwiająco często docierały do właściwego odbiorcy. Ivinskis nie stronił również od korespondencji z Juozasem Jurginisiem (1909–1994)³⁸.

Jak wiadomo historia Litwy stanowi szerokie pole badawcze, jednak we współczesnym naukowym sensie była badana przez niewielkie grono historyków. Mówiąc w języku nauk społecznych: mamy tu do czynienia ogólnie rzecz biorąc ze zbyt małą próbką. Powiększy się ona tylko nieistotnie, jeśli dodamy tu również

³³ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 91; por. też bardziej radykalne postulaty dotyczące całkowitej likwidacji tradycyjnych granic między elitarną, uniwersytecką nauką historyczną i zajmowaniem się dziejami przez nieprofesjonalistów w: *Rosenberg A.* Die Aufgabe des Historikers in der Emigration [1938] // *Deutsche Historiker im Exil* (1933–1945). Ausgewählte Studien, wyd. Mario Kessler, Berlin 2005, p. 21–27, tu p. 26.

³⁴ Łowmiański jednak utrzymywał przynajmniej od jakiegoś czasu kontakty listowne ze swoim mistrzem Stanisławem Kościalkowskim i jego żoną, przebywającymi na emigracji w Anglii; patrz Archiwum PTPN w Poznaniu, P III-96 (zespół nie opracowany); por. Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczonego (Poznań 7–8 X 1994 r.), wyd. A. Kijas i K. Pietkiewicz. Poznań, 1995.

³⁵ *Katilius A.* Profesorius Z. Ivinskio rankraštis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne // *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 394.

³⁶ Autor uprzejmie dziękuje profesorowi Grzegorzowi Błaszczykowi z Poznania za tę informację, udzieloną pisemnie w dn 10.06.2009 r.

³⁷ K. Jablonskio ir Z. Ivinskio susirašinėjimas (parengė R. Cicėnienė) // *Konstantinas Jablonskis ir istorija* / Sudarė E. Rimša. Vilnius, 2005, p. 250–384.

³⁸ *Katilius A.* Profesorius Z. Ivinskio rankraštis palikimas Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne // *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 394.

reprezentantów innych nauk humanistycznych. W ramach takiej grupy uczonych pochodzenia litewskiego, życie Ivinskisa okazuje się dość typowe³⁹. W kraju po roku 1945 pozostali uczeni, którzy studiowali nie w Związku Radzieckim, lecz na rosyjskich uniwersytetach sprzed 1917 roku, jak wspomniany już K. Jablonskis. Natomiast historycy Adolfas Šapoka (1906–1961) i Konstantinas Avižonis (1909–1969) czy też językoznawca Antanas Salys (1902–1972), rówieśnicy Ivinskisa, którzy tak jak on przed wojną studiowali na zachodzie, wyemigrowali tuż przed jej zakończeniem. Jedynym znanym mi wyjątkiem jest historyk Bronius Dundulis (1909–2000) z jego wieloletnim pobytem we Francji (1933–1940), który po zdystansowaniu się od wcześniejszych prac, doczekał się profesury w Litwie Radzieckiej⁴⁰. W Sztokholmie w latach 1937–1939 studiował co prawda wspomniany wyżej Juozas Jurginis, ale ten uczony, który w przyszłości otrzymał profesurę w Litwie Radzieckiej, miał już wtedy za sobą pięć lat więzienia (1929–1934) za nielegalną działalność komunistyczną.

PRACA DYDAKTYCZNA

Przez 8 lat (od semestru zimowego 1963 roku do 1971) wykładał Ivinskis na Uniwersytecie im. Friedricha Wilhelma w Bonn. Swoje regularne zajęcia prowadził w formie wykładów i ćwiczeń każde po dwie godziny tygodniowo w semestrze. Ich tematyka była ściśle określona przez uzyskaną *venia legendi*: dotyczyły one dziejów Litwy i Polski, a szczególnie na historii średniowiecza i epoki nowożytnej. II wojna była przez Ivinskisa zaledwie wspomniana i to jedynie w ramach wykładu przeglądowego dotyczącego państw bałtyckich w XX wieku. Wedle zawartości informatorów uniwersyteckich Ivinskis nie wrócił do dawnych zainteresowań dziejami gospodarczymi.

Warto się przyjrzeć, jakie wymagania stawiał Zenonas Ivinskis swoim studentom ze stolicy Zachodnich Niemiec. Wobec zapisujących się na zajęcia *Stosunki między Państwem Moskiewskim a państwem polsko-litewskim* (semestr zimowy 1965/66) była wymagana znajomość języka rosyjskiego. Z kolei znajomość języka polskiego nie była konieczna przy zapisywaniu się na zajęcia *Interregna w Rzeczypospolitej* (semestr zimowy 1970/71). Nigdy nie było też mowy o wymaganiach znajomości języka litewskiego, bądź jakichkolwiek innych języków państw nadbałtyckich. Sam Instytut Badań Bałtyckich działał nieco na uboczu życia uniwersyteckiego, ale jego

³⁹ Krapauskas V. Marxism and nationalism in Soviet Lithuanian historiography // Journal of Baltic Studies 23 (1992), pp. 239–260.

⁴⁰ Por. Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui / Vyr. redaktorė Irena Valikonytė. Vilnius, 2001.

biblioteka, dzięki wsparciu Stowarzyszenia Przyjaciół Uniwersytetu w Bonn skutecznie uzupełniała zbiory Instytutu Historii Europy Wschodniej⁴¹.

Inaczej niż nad Tybrem, gdzie eksylanci tacy jak Paulius Rabikauskas (1920–1998) lub Rapolas Krasauskas (1913–2007) aktywnie zainteresowali się zajęciami Ivinskisa, tematyka historii Litwy nie wzbudziła dużego zainteresowania nad Renem. Zajęcia litewskiego historyka nie przyciągały licznie niemieckiej publiczności studenckiej. Niepublikowane wspomnienia jednego ze studentów niemieckich zawierają ciekawe szczegóły z lat 60⁴². Według ich autora Dietricha Beyrau, który później sam dostał katedrę dziejów Europy Wschodniej w Tybindze, na tle ówczesnych profesorów starej protestancko-pruskiej szkoły, jak między innymi wspomniany już W. Hubatsch w Bonn, Litwin wydawał się wtedy bardziej dostępny od innych, choć potrafił zaznaczyć swoją wartość i status. Znamienne jest przezwisko, nadane profesorowi przez studentów – *Großfürst* – czyli Wielki Książę. Ivinskis otrzymał je nie tylko ze względu na swoją ulubioną tematykę – miało być ono aluzją do jego niezbyt już szczupłej sylwetki. Studenci cenili jego kulturę osobistą i erudycję. Zwłaszcza ta ostatnia była coraz rzadszym przymiotem. Jako emigrant litewski uczony symbolizował dla nich pewną tradycję „wschodnią”.

Gdy tylko Ivinskis dowiedział się, że jeden z jego studentów pochodzi z Prus Wschodnich, w rozmowie z nim sprawiał wrażenie jakby przeproszał za politykę ówczesnych władz litewskich wobec ludności niemieckiej. Zaprzeczał rzekomym według niego prawom historycznym Litwy do Okręgu Kłajpedy. D. Beyrau nie pamiętał również, by na zajęciach Ivinskisa pojawiały się jakiegokolwiek akcenty narodowo-litewskie, wedle których próbowałby sztucznie oddzielać dzieje Litwy od Polski. Sam uczony zanotował z satysfakcją reakcje jego niemieckich studentów. Chwalili profesora z Litwy za to, że przedstawił im historię Polski bardziej bezstronnie (*daug objektyviau*) niż jego niemieccy koledzy⁴³.

Natomiast z perspektywy lat D. Beyrau znamienny wydał się fakt, że w ramach swoich wykładów Ivinskis ani razu nie wspominał o historii Żydów. Litewski profesor nie był tu jednak wyjątkiem. Na zajęciach Jablonowskiego również nie było mowy o dość licznej przecież w Europie Wschodniej ludności wyznania mojżeszowego. Jak wiadomo, w swoich publikacjach zaś Ivinskis nie uznawał takiego typu tabu⁴⁴.

⁴¹ Rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z dn. 19.01.2009.

⁴² Dietrich Beyrau, Ivinskis und Jablonowski; podobną charakterystykę dał H. Linke.

⁴³ *Ivinskis Z. Autobiografija // Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 88 i n.

⁴⁴ W sprawie stosunków litewsko-żydowskich patrz: *Verbickienė J. Lietuvių ir žydų santykių retrospektyva: pohołokaustinis Zenono Ivinskio požiūris ir lietuvių išeivijos vertinimų diskursai* (kompiuterinis tekstas).

OGRANICZENIA I MOŻLIWOŚCI NAUKI HISTORYCZNEJ NA EMIGRACJI

Z najważniejszymi pracami naukowymi Zenonasa Ivinskisa można się zapoznać dzięki czterotomowej edycji jego dzieł. Źródeł i opracowań, przydatnych dla badacza życiorysu litewskiego uczonego, dostarcza również bibliografia Otiliji Juozapaitienė⁴⁵.

Ivinskis w pełni wykorzystał możliwość pracy naukowej za granicą. Jego obszerne badania w archiwach watykańskich znalazły odbicie w studium o Św. Kazimierzu, patronie Litwy oraz w szeregu artykułów o historii reformacji i kontrreformacji. Ivinskis był też autorem licznych artykułów w bostońskiej *Lietuvių enciklopedija*. Dumą napawał go fakt, że jego nazwisko znalazło się wśród haseł tejże encyklopedii⁴⁶. Oprócz wielu innych prac jednym z jego najważniejszych dzieł, o którym należy wspomnieć, jest monografia historii Litwy. Synteza nie została przez Ivinskisa dokończona i jedynie jej część pierwsza (do śmierci Witolda w 1430 r.) została pośmiertnie wydana w Rzymie. Po odzyskaniu niepodległości Litwy monografia została przedrukowana i w wielkim nakładzie rozpowszechniona w kraju⁴⁷.

Los Ivinskisa dobrze obrazuje warunki pracy historyka dziejów narodowych na emigracji. Te problemy można porównać tylko z kłopotami filologa, który w takiej samej sytuacji zajmuje się literaturą narodową, bądź problematyką ojczystego języka. Opuszczenie kraju rodzinnego to nie tylko silne przeżycie osobiste, ale także pozbawienie się warsztatu pracy, jakim są archiwa, źródła niedrukowane i drukowane, w tym prasa. Można to porównać tylko z pisarzami lub poetami, którzy nie mając dostępu do źródeł języka macierzyńskiego pozbawieni są inspiracji. W 1957 r. Ivinskis sam dał temu wyraz, apelując jednak (podobnie jak wyżej wspomniany P. Wandycz) do korzystania z możliwości badawczych, jakie daje nowa sytuacja⁴⁸.

W II połowie XX wieku literatura naukowa dotycząca Litwy dostępna była drogą wymianie międzybibliotecznej. Korzystał z niej również Ivinskis, śladem swoich niemieckich kolegów⁴⁹. Jego doświadczenia z tą instytucją datują się zresz-

⁴⁵ Juozapaitienė O. Zenonas Ivinskis. Bibliografija. Plungė, 1993.

⁴⁶ Rozmowa telefoniczna z Horstem Linke (Sankt Augustin) z dn. 19.01.2009; por. J. V. Zenonas Ivinskis // *Lietuvių enciklopedija*. T. 9. Boston, 1956, p. 199–201.

⁴⁷ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978 (przedruk Vilnius 1991).

⁴⁸ Tyla A. Žymus Lietuvos istorikas profesorius Zenonas Ivinskis (1908.05.25–1971.12.24) // <http://ic.lms.lt/ml/176/ivinskis.html> (ostatnia wizyta w dn. 07.08.2007).

⁴⁹ Ivinskis Z. Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties. Roma, 1978 (przedruk Vilnius, 1991), p. 7.

tą jeszcze na okres międzywojenny, kiedy nie było stosunków dyplomatycznych między Litwą a Polską, a do Berlina regularnie trafiały książki z bibliotek warszawskich i wileńskich⁵⁰. Problemem pozostawały oczywiście archiwa w Związku Radzieckim, do których dostęp był dla litewskiego uczonego po drugiej wojnie światowej całkowicie zamknięty.

Alternatywą dla rezygnacji z ambicji naukowych było otwarcie się na nowe środowisko naukowe i podjęcie nowych tematów. Tę właśnie drogę obrał Zenonas Ivinskis. Paradoksalnie sytuacja ta sprzyjała nowemu ujęciu historii Litwy i osadzeniu jej w perspektywie międzynarodowej⁵¹. Wydaje się, że dla mediewisty, a Ivinskis nadal nim pozostał, zadanie to okazało się łatwiejsze niż dla nowożytnika jak to było w przypadku Adolfa Šapoki.

Twórczości Ivinskisa w żadnym razie nie można traktować jako surogatu działalności naukowej, wynikającego jedynie z sytuacji, w jakiej się znalazł. Jak bowiem przyznawali jego bońscy koledzy cechowało je duże nowatorstwo⁵². Mimo to być może litewski uczoney nie w pełni skorzystał z sytuacji, która gwarantowała wolność od cenzury. Warunki na emigracji, choć częściowo ograniczały, pozwalały jednak na szeroki wybór tematów i stawianie tez, jakie nie mogłyby pojawić się w druku w ZSRR⁵³. Ivinskis starał się o biegłą orientację w historiografii Litwy Radzieckiej. Polemizował z niektórymi tezami kolegów z ojczystego kraju, ale potrafił też docenić ich osiągnięcia naukowe⁵⁴.

Nawiązując do lepiej zbadanej historiografii czeskiej i polskiej, można tutaj mówić o „rozwidleniu historiografii” na krajową i emigracyjną⁵⁵. Po 1989 roku doszło do zniesienia formalnych barier między tymi dwoma nurtami. Czy jednak należy spodziewać się połączenia ich w całość? Porównywalna, choć tylko do pewnego stopnia może być tutaj sytuacja historyków niemieckich, którzy wyemigrowali do

⁵⁰ *Ivinskis Z.* Autobiografija // *Žemaičių praeitis*, 3 (1994), p. 78.

⁵¹ *Ibid.*, p. 93; co do zmiany podejścia do nauki czy paradygmy w skutku emigracji por. *Picht B.* Erzwungener Ausweg. Hermann Broch, Erwin Panofsky und Ernst Kantorowicz im Princeton Exil. Darmstadt, 2008, p. 13 i n.

⁵² Der Dekan der Philosophischen Fakultät w Bonn w dn. 07.07.1969 do Kultusminister des Landes Nordrhein-Westfalen w Düsseldorf: Die Forschungsarbeit Ivinskis hat nicht selten Neuland erschlossen; UAB, PA 14839.

⁵³ [Wywiad Gediminas Zemlickasa z Mečislovasem Jučasem] Zenonas Ivinskis: Tauta privalo save realizuoti valstybėje // *Mokslo Lietuva*, 2008. Nr. 11 (389).

⁵⁴ *Bumblauskas A.* Ar korektiška skaitymus, vadinamus Zenono Ivinskio vardu, skirti sovietinės istoriografijos svarstymams? // *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai* / Parengė A. Bumblauskas, N. Šepetys. Vilnius, 1999, p. 8–15.

⁵⁵ *Hadler F., Trepte H.-Ch.* „Gespaltene“ Literaturen und „gespaltene“ Historiographien. Perspektiven einer vergleichenden Zusammenschau am Beispiel des polnischen Exils // *Comparativ*, 8 (1998), nr. 5, p. 106–121.

Stanów Zjednoczonych po roku 1933⁵⁶. Po zakończeniu drugiej wojny światowej czuli się zobowiązani do wspierania, względnie wychowywania młodego pokolenia historyków w Niemczech. Niezależnie od tego, czy pozostali na emigracji, czy powracali do ojczyzny odegrali oni ważną rolę pośredników między historiografią zachodnią i niemiecką.

W przypadku Litwy, okres od momentu wygnania historyków do chwili, w której możliwy był powrót, potrwał jednak nie 12, ale ponad 40 lat. Sam Ivinskis nie dożył momentu całkowitego otwarcia archiwów i pełnego dostępu do dokumentów dla wszystkich historyków, niezależnie od kraju, z jakiego pochodzili. Tym, co po nim pozostało, są jego dzieła, których wpływ na historiografię Litwy mógłby stanowić ciekawy temat dla innych rozważań.

⁵⁶ Eakin-Thimme G. A. Geschichte im Exil. Deutschsprachige Historiker nach 1933 (Forum deutsche Geschichte; 8). München, 2005.